

EMEVİ-ABBASİ İDARESİNDE KAFKASYA ERMENİLERİ VE DİNİ-KÜLTÜREL GELİŞİMLERİ

(CAUCASIAN ARMENIANS IN ADMINISTRATION
UMAYYAD-ABBASIDS AND RELIGIOUS-CULTURAL DEVELOPMENT)

Doç. Dr. Mehmet ÇOG
KTÜ, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Öz: Bu çalışmada Ermeni tarihinin önemli bir periyodu olan Ermenilerin Arap hâkimiyetindeki devirleri ele alınacaktır. Ortaçağ'da Bizans ve Sasaniler arasında varlık mücadelesi veren Kafkasya Ermenileri, Sasaniler'in yıkılmasıyla birlikte Arap egemenliğine girmişlerdir. Anadolu Ermenileri büyük oranda Bizans sınırları içinde kalırken Kafkasya'daki Ermeniler uzun yıllar Emevi-Abbasi idaresinde yaşadılar. Bizans döneminde Ermeniler siyasi ve dini olarak İstanbul'un baskısı altında, hatta merkeze bağlı bir vilayet olarak kontrol edilmeye çalışıldı. Araplar ilk fetih yıllarında itibaren Ermenilere özerk statü vermiş, bilhassa Emeviler döneminde yarı bağımsız bir yapıya kavuşmuşlardır. Kafkasya Ermenileri söz konusu yıllarda Bizans'ın dini baskısından uzak yaşadıkları için Anadolu Ermenilerine göre dini kurumsallaşmada ve mimari yapılanmada önemli ilerlemeler kaydetmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Ermeni, Ermeni dini yapılanma, Ermeni-Arap İlişkileri

Abstract: This work will be discussed revolutions in the Arab domination Armenians which is an important period in the history of Armenian. In the Middle Ages the struggle between the Byzantines and the Sassanids that being Caucasian Armenians, entered the Arab domination following the fall of the Sasanids. Anatolia Armenians while staying largely within the borders of the Byzantine, in the Caucasus Armenians lived in the Umayyad-Abbasid administration in the Caucasus for many years. They lived pressure Constantinopolis during in the Byzantine period , even was administered as to provincial centers. Arabs have given autonomous status to Armenians from their first conquest year, particularly the Umayyad period have been able to structure an independent of quasi. Caucasian Armenians According to Anatolian Armenians have made significant progress religious architecture and embodiment the said year because they live far from the Byzantine religion pressure.

Keywords: Caucasus, Armenians, Armenian religious structure, the Armenian-Arab relations

GİRİŞ

Kafkasya ilk çağlardan itibaren stratejik konumu, zengin kaynakları ve yaşamaya elverişli coğrafyası nedeniyle farklı milletlerin yaşam alanı olmuştur. Aynı özelliklerinden dolayı ilk ve ortaçağda da imparatorlukların vazgeçmek istemedikleri coğrafyalardan biriydi. Öncelikle Bizans-Pers arasında çekişmeye sahne olan Kafkasya, ardından uzun yıllar Bizans Sasani siyasi ve dini kavgalarının ortasında kalmıştır. Ermeniler söz konusu mücadelede Gürcülerle birlikte aynı kaderi paylaşarak iki medeniyet arasında sık sık konum değiştirmek zorunda kaldılar. V. Yüzyılda Bizans'ın Hristiyanlığı yaymasına karşılık Sasaniler de Zerdüştlüğü yayarak egemenliklerini sağlamlaştırmanın arayışı içine girdiler. V.-VI. Yüzyıllarda dönemin iki süper gücü arasındaki kavgalar çok çetin geçti ve arada kalan Ermeniler en ağır bedel ödeyen milletlerden biri olarak kaldılar.¹

Ermeniler ve Gürcüler her ne kadar son tercihlerini Hristiyanlıktan dolayıyla batı medeniyetinden yapmış olmalarına rağmen Fars kültüründen kalan izleri bünyelerinde barındırdılar. Ermenilerin Bizans tarafında yer almaları sadece Sasani tehlikesini bertaraf etmişti. Hristiyanlıkla birlikte Bizans egemenliğine giriş ilerleyen yıllarda Ermeniler için sonu gelmez yeni kavgaların başlangıcı anlamına geliyordu. Çünkü Bizans Ermeni topraklarını kendisinin sıradan bir vilayeti gibi görmesi, Kadıköy konsilinde alınan dini kararları devletin her köşesinde zorla uygulamaya çalışması, ibadetin Ermenice yapılmasına izin verilmemesi gibi teolojik tartışmalar Ermeni ve Bizanslıları asırlarca ayrı tutan temel problem olarak kaldı.²

Arapların Sasani devletini yıkıp İran topraklarına hakim olmaları, Kafkasya'da dengelerin tamamen değişmesine neden oldu. Şimdiye kadar Bizans ve Sasani mücadelesine sahne olan bölge, bundan sonra uzun yıllar Bizans-Arap ve Arap-Hazar arasındaki mücadelelerin tampon bölgesi durumunu almaktan kurutulamadı. Söz konusu mücadele de İslam devletinin ilk yıllarından itibaren Kafkasya Ermenileri büyük oranda Arap tahakkümüne girerken, Doğu Anadolu'daki Ermeniler Selçukluya kadar Bizans otoritesinde yaşamışlardır. Emeviler Ermenilere Bizans'ın vermediği bir nevi yarı özerklik statüsü verdiler. Uzun yıllar Bizans baskısında yaşayan Ermeni din adamları ve aydınları bu huzur ortamında dini ve milli gelişmelerini sağlayacak çok sayıda

1 Cyrill Taumanoff, "Armenia and Georgia", *The Cambridge Medieval History*, IV, (The Byzantine Empire Part I), Cambridge 1966, s. 593; Mehmet Tezcan, *Klasik ve Ortaçağ Döneminde Karadeniz ve Kafkasya*, Serander Yayınları, Trabzon 2012, s. 232.

2 Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, çev: Ziya Bünyatov, Haz: Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s.130; R. W. Thomson, "Armenia in Fifth and Sixth Century", *CAH*, Vol. XIV, Cambridge University Press, 2007, s. 662-677.

ürün ortaya koymuşlardır. Abbasiler döneminde ise Emevilerin tersine merkezileştirme politikası izlenmiştir. Ancak halifelikle iyi diplomatik ilişkiler kurmayı başaran bazı Ermeni valiler, yine dini ve siyasi anlamda hatırı sayılır kazanımlar elde etmeyi başarisını göstermişlerdir.

İLK ARAP FETİHLERİ VE ERMENİLER

Hız. Ömer devrinde başlayan İran fetihleri kaçınılmaz olarak Kafkasya'nın da hedefe girmesini sağladı. Müslüman Arap birlikleri Hız. Ömer'in emriyle bir taraftan Ermenistan içlerine, diğer taraftan Hazarların önemli şehri Babü'l Ebvâb üzerine fetih hareketlerine devam ettiler. Süraka b. Amr, Abdurrahman b. Rebia, Bukeyr b. Abdullah ve Habib b. Mesleme idaresindeki ordular iki koldan Kafkaslara yöneldiler. Bunlardan Abdullah b. Rebia, Bâbü'l Ebvâb (Derbend) şehrini alarak (640) Hazar sınırlarına ulaşmış oldu.³ Halife Osman yıllarında ise Şam Valiliği yapan Muaviye Bizans ve Kafkasya serflerini bizzat organize ederek Güney Kafkasya'da önemli ilerlemeler kaydetti. Bundan sonraki gelişmeleri bir anlamda Emevi devri olarak nitelemek yanlış olmaz.

Emeviler Ermenilere Bizans'ın vermediği bir nevi yarı özerklik statüsü verdiler. Uzun yıllar Bizans baskısında yaşayan Ermeni din adamları ve aydınları bu huzur ortamında dini ve milli gelişmelerini sağlayacak çok sayıda ürün ortaya koymuşlardır.

Bu bağlamda Muaviye'nin yaptığı ilk yaptığı düzenleme, Bizans savaşlarında oldukça tecrübeli bir komutan olan Habib b. Mesleme'yi, (645) Ermeniye⁴, yani Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya fethiyle sorumlu komutan ataması olmuştur.⁵ Bu sayede Ömer devrinde yarıda kalan fetihlerini tamamlama imkânı bulan Mesleme, Erzurum, Dvin ve Nahçıvan'ı alarak Ermeni topraklarında hâkimiyet sağladı.⁶ Bu yıllarda Bizansın dini ve siyasi baskısından bunalan Ermenilerden bir kesim Arap işgaline pek de soğuk yaklaşmamıştı. Bundan dolayıdır ki Araplardan gelen ittifak tekliflerine sıcak bakıyorlardı. Arap saldırılarının devam ettiği bu yıllarda Bizans İmparatoru II. Constans (Konstantin) Ermenileri ve Kafkas milletlerini Grek Ortodoksluğuna

3 Taberi, *Târih el-Rüisül ve'l-Mülük*, IV, Beyrut 1987, s. 157; İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Târih*, Beyrut 1993, III, s. 14; Ahmet Önkal, "Abdurrahman b. Rebia Bahili", *DİA*, İstanbul 1991, s. 483.

4 Ermeniye kavramı Asurlulardan beri gelen coğrafya adıdır. Yukarı ülke anlamında olup, Fırat'ın kuzeyini ifade etmekte olup, Ermenistan kavramıyla ilgili değildir. Salim Çöğçe, Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler, Tarihte Türkler ve Ermeniler, TTK, Ankara 2014, s. 1-15.

5 Ali İpek, "İlk İslâmi Dönem Müslüman-Ermeni İlişkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 135, Aralık 2001, s. 137.

6 Belazuri, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. M. Fayda, Ankara 1987, s.224.

geçirme çalışmalarını sürdürmekteydi. Bizans bir yandan mezhep baskılarını sürdürürken öte yandan Güney Kafkasya'da nüfuz sahibi olan iki feodal güçten Bakraduni'leri müttefik olarak kabul etti. Buna karşın Bakraduni'lerden daha kuvvetli olan ve aynı zamanda, yakın geçmişteki zulümlerinden dolayı, Bizans'tan intikam almak için fırsat bekleyen Rüşduniler Müslümanlarla işbirliği yapmakta gecikmediler. Muaviye bu fırsatı kaçırmayarak Teodor Rüşduni'yi (653) Ermenistan ve havalisinin valisi olarak tanıdı. Kendisine vergi indirimi ve siyasi olarak geniş yetkiler verilerek özerk bir idari yapıyla serbest bırakıldı.⁷ Muaviye-Teodor Rüşduni ittifakının hemen ardından İmparator Constans (Konstantin) Kafkaslar üzerine tahminen 100 bin kişilik bir orduyla hareket etti. Amacı Ermeniler, Gürcüler, Albanlar ve diğer gayr-i müslim halkı büyük bir cezaya tabi tutmaktı. Bu meydan okumaya karşı ilk aşamada ne Ermeniler ne de Gürcüler geri çekilmediler. Constans Erzurum'dan Dvin'e kadar katliam tehdidiyle ilerledi. Ancak Ermenilerin en saygın din adamı olan III. Nerses'in yoğun çabaları ve yalvarması sonucu bu istiladan vazgeçildi. Ayrıca Kafkas Hıristiyanları zorla ve göstermelik olarak Kadıköy konsülü kararlarını kabul ettiklerini bildirdiler.⁸

Güney Kafkasya'da fetih hareketleri devam ederken bir taraftan da Hazarlarla çetin mücadeleler başlamış bulunuyordu. Belencer şehri etrafında dönen çarpışmalarda Müslümanlar zaman zaman ağır kayıplar vermişlerdir. Çok geçmeden Güney Kafkasya'nın hemen hemen tamamını teşkil eden coğrafya İrminiye Valiliği olarak ayrı bir yönetime tahsis edildi. Abbasiler devrinde ise Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan adeta ayrı birer vilayet olarak idare edilmeye başlandı. Bizans saldırılarının tehlikeli boyutlara ulaşması sonucu Ermeni bölgesi için Dvin merkez olarak seçilerek idaresine ayrı bir özen gösterildi.⁹ Bizans, Hıristiyan Kafkas halklarını yanına çekerek Müslümanları Güney Kafkasya'da durdurmak, en azından İstanbul'a yapılan seferlerin hızını kesmek için yeni arayışlara girdi. Bu bağlamda başta Ermeni beyleri olmak üzere Gürcüleri desteklemiş, Hazar Türkleriyle iyi ilişkiler kurmanın yollarını aramıştır.¹⁰

7 Sebeos, *Sebeos' History*, Trans: Robert Bedrosyan, New York 1985, chap: 31- 36; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev: Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2005, s. 289.

8 Ziya Bünyatov, *Azerbaycan (VII. IX. Asırlar)*, Bakü 2004, s.72; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 287.

9 Mükrimin Halil Yınanç, "Ermeniye", *İA*, IV, Eskişehir 1997, s. 323.

10 Kevin Alan Brook, "Hazar-Bizans İlişkileri" *Türkler Ansiklopedisi, Cilt II, 12. Bölüm, Balkan Ciltevi, Ankara, 2002, s.473-480*; Ernst Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev: Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 40; Casim Avcı, *İslâm- Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s.70.

EMEVİ İDARESİNDE ERMENİLER VE KÜLTÜREL GELİŞİMLERİ

Muaviye Şam valiliği esnasında Teodor Ruşduni vasıtasıyla başta Ermeniler olmak üzere Güney Kafkasya sorununu halletmiş, bölgede geçici bir barış ve huzur ortamı sağlanmıştı. Ancak Ruşduni ailesinden sonra Ermenilerin sorumluluğuna getirilen Mamıgonyan sülalesi Ali-Muaviye çekişmesinden fırsat bularak Bizans tarafına geçtiler.¹¹ Muaviye Ermenilerin bu tercihlerini unutmamış, iktidarının ilk yıllarından itibaren gerekli girişimlere başlamıştır. İlk olarak Mamıgonyan sülalesinden Krikor Mamıkonyan'ı İşkhan (Vali) olarak tayin etti. Krikor'un yaklaşık yirmi yılı aşan idaresi, yerel tarihçiler tarafından da onaylandığı üzere Ermeni halkın en rahat dönemi olarak yorumlanmaktadır.¹²

Ermeni topraklarındaki huzur ortamı, efendileri olan Arapların iç huzurunun bozulmasına paralel olarak değişti. 680 yılında Kerbela vakasıyla başlayan iç savaşlar İslâm devletini oldukça derinden etkiledi. Hz. Ali dönemindeki gibi Müslümanlar tekrar büyük kayıplar verdiren mücadelelere girdiler.¹³ Ermeniler, Ağvanlar ve Gürcüler bu fırsattan istifade ederek Müslümanlara karşı ayaklandılar. Bu arada Hazarlar da Gürcü topraklarına akın ettiler. İslâm hükümetine sadık olan Krikor Mamıkonyan yine verdiği sözden dönmemiş sadakatini devam ettirmiştir. Anlaşma ilk yıllar bazı Ermeni din adamları tarafından büyük tepkiyle karşılanarak şeytanla işbirliği diyecek kadar lanetlediler.¹⁴ Yüzyılın Ermeni tarihçisi Sebeos ise olaya daha farklı yaklaşarak bunu paganist olarak nitelediği Bizans kalkedonculuğundan kurtulma, hatta tanrının dinden sapmış Bizans'a verdiği bir ceza olarak yorumlamıştır

Ancak bu sadakatin bedelini hayatıyla ödemiş, isyancı Ermeniler tarafından öldürülmüştür.¹⁵ Araplar, bu gelişmeler üzerine klasikleşecek olan Ermeni politikası gereği başka bir sülaleyi Ermenilerin başına vali olarak atadılar. Bakraduni sülalesinden Aşod Bakraduni 686 yılında göreve geldi. Doğu eyaletlerinden vazgeçmeyen Bizans, Ermenileri rahat bırakmayarak II. Jüstinyen'in kararıyla Ermeniler üzerine büyük bir sefer düzenledi (689). Bir bakıma Ermenileri cezalandırmak girişimi olarak tarif edilen söz konusu seferde

11 Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 292.

12 Ghevont, *Ghevont's History*, Trans: Robert Bedrosyan, New York 1985, chap. 4; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 293.

13 Ünal Kılıç, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, İstanbul 2001, s. 215-220; Ahmet Turan Yüksel, *İhtirastan İktidara Kerbela*, Konya 2001.

14 Sebeos, *History*, chap. 35-38.

15 Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 295.

asıl amaç Arap hâkimiyetine son vermektir. Neticede Bizans ve Arap ordusu arasında kalan Ermeniler bu yıllarda oldukça zor günler geçirdiler.¹⁶

Abdülmelik b. Mervan (685-705) devrinde Ermenilere karşı sert bir tavır sergilenmiştir. Aslında bu tutum sadece Ermenilere karşı değil, devletin tüm tebaasına karşı uygulanmıştı. Çünkü yeni halifenin ideali, devlet otoritesini sağlamlaştırmak ve merkezi otoriteyi güçlendirmektir.¹⁷ Diğer Emevi halifeleri

Ermeniler Muaviye dönemi ile başlayan ve kısmi kesintilere rağmen Bizans döneminde göremedikleri yarı özerklik ve Arap koruması sayesinde geçmişe göre oldukça rahat bir ortama kavuştular. Doğal olarak bu serbestlik onların siyasi, dini ve kültürel yapılanmalarına da gözle görülür bir katkıyı da beraberinde getirmiş oldu. Zira yaklaşık iki yüzyıldır Bizans'ın siyasi ve dini baskısından kurtulan Kafkasya Ermenileri, Emevi idaresinde mimari ve edebi çok sayıda kalıcı ürün ortaya koyma imkanını elde ettiler.

döneminde Emevilerin Ermenilere karşı tavrı genelde sert ve baskıcı bir politikaydı. Ancak bu baskı halk tabakasına değil, daha ziyade Ermeni feodal liderlere yönelik uygulanmıştır. Emevilerin böyle bir tercihte bulunmalarında Müslümanların verdikleri imtiyazlara rağmen her fırsatta ayaklanıp İslâm kuvvetlerine kayıplar verdirmeleri, otoritenin her zaafında isyan etmeleri büyük etken olmuştur. Ermeni feodal sistemi asırlardan beri gelen bir gelenek olup, Ermeni toplumunda ileri gelen ailelere bağlılık vatana ya da millete bağlılıktan daha önemli sayılıyordu. Bundan dolayıdır ki Ermeni liderler genel faydadan ziyade bireysel çıkarlarını önemsedikleri için her fırsatta hakim güçler arasında taraf değiştirmekteydiler. Roma ve Bizans'tan beri gelen bu politikaları Ermenilerin sık sık ya sürgün

edilmelerine ya da cezalandırılmalarına neden olmuştur.¹⁸ Muaviye halifeliği dışında Ermenilerin rahat ettiği diğer bir dönem olarak Ömer b. Abdülaziz'i gösterebiliriz. Kısa süreli de olsa Ermeniler bu yıllarda rahat etmiş, sürgüne giden idarecileri geri dönmüşlerdir. Ancak Müslümanların bütün iyi niyetlerine rağmen, bazı Ermeni dini liderler, bu yaklaşımı İslamlaştırma politikasının bir uzantısı olarak yorumladılar.¹⁹

16 M.F. Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, ter: Erdoğan Merçil, Ankara 2003 157; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 296.

17 Bahriye Üçok, "Emevi Döneminde Abdülmelik Dönemine Bir Bakış", *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1968, s.769.

18 Kevork Aslan, *Ermeni Tarihi Hakkında Tarihi İnceleme*, Paris 1909, s. 165; M. Aktok Kaşgarlı, "Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kritiği", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu*, Erzurum 1984, s. 323-330.

19 Marshall Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, I, çev: Metin Karabaşoğlu, İstanbul 1993, s. 221; İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara 2001, s. 166.

Ermeniler Muaviye dönemi ile başlayan ve kısmi kesintilere rağmen Bizans döneminde göremedikleri yarı özerklik ve Arap koruması sayesinde geçmişe göre oldukça rahat bir ortama kavuştular. Doğal olarak bu serbestlik onların siyasi, dini ve kültürel yapılanmalarına da gözle görülür bir katkıyı da beraberinde getirmiş oldu. Zira yaklaşık iki yüzyıldır Bizans'ın siyasi ve dini baskısından kurtulan Kafkasya Ermenileri, Emevi idaresinde mimari ve edebi çok sayıda kalıcı ürün ortaya koyma imkanını elde ettiler.

Dönemin din bilgini ve tarihçisi Şıraglı Anania'ya (610-685) göre Ermenilerin söz konusu yıllardaki birleşimi tarihinde hiç görülmemiş bir olaydı ve bunun çok iyi değerlendirilmesi gerekiyordu. Anania yazdığı coğrafya kitabında Gürcüstan, Azerbaycan, Doğu Anadolu topraklarını da içeren bir geniş bir coğrafyayı içine almaktaydı. Ermeniler bu çalışmayla gerek komşuları olan Gürcüler ve Albanlar, gerekse diğer milletlerle olan ilişkilerini belirleyen büyük Ermenistan ideallerinin temelini atmış oldular.²⁰ Kendi din adamlarınca idare edilen Ermeniler artık dini ürünler vermede de gecikmediler. Nitekim Aziz Krikor ve Azizeler Hripsime ve Kayane kültleri adı geçen yıllardaki kiliselerin ikonalarında başlıca unsur olarak işlenmeye başlamıştır. Aynı zamanda 691'lerden itibaren Ermeni kilisesi İstanbul kilisesinin dayatmalarına aldırış etmeden ayinlerini kendi programlarıyla icra ettiler. Ayrıca kendi kültürel miraslarını da ortaya koydular. Örneğin II. Nerses kendi eserlerini, I. Anastasius, Ermeni takvimini, I. İsrayel ise Ağvan kilisesinin yeniden yapılanmasında önemli ilerlemeler kaydetti.²¹

İslam'ın kilise yapımına olan kısıtlamalarına rağmen Ermenilere verilen siyasi özerklik, dini mimarinin de serbest bırakılmasını etkiledi. Bunun uzantısı olarak Ermeniler bilhassa Dvinde dini mimaride orijinal eserler ortaya koydular. Vağarşabad'da Surp Kayane, Masdarada Surp Hovhannes Kilisesi, Dvinde Surp Sarkis Kilisesi inşa ettirildi. Yine Katolikos Nerses tarafından Arşaguni başkenti yakınlarında gökyüzü melekleri Zıvartnos adına yapılan kilise inşa edildi. Bu inşa çalışmaları Arakadzon'da Talin Katedralinin yapımıyla zirve noktasına çıktı. Bu yıllar Ermenilerin yeniden doğuşu olarak kabul edilmektedir.²² Emeviler Ermenilerin isyanlarına rağmen kilise yapılanması ve dini müsamahaya devam ettiler. Kilise her ne kadar dini başkentleri olan Dvin şehrini Araplara kaptırmış olsa da, teşkilat yapılandırmasını ve toplum üzerindeki etkisini sürdürmeyi elden bırakmadı.

20 Ananias of Şıraks, *The Geography of Ananias of Şıraks*, The Long and Short Recensions, Introduction, Translation and Commentary, By: Robert H. Hevsen, Wiesbaden -Reicherd1992, s.53-58.

21 Gerard Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, çev: Şule Çihtaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2015, s. 190; Tamas Guzsik, "Traditions and Development in Armenian Sacral Architecture", *Periodica Polytechnica Architecture*, Vol, ¼, , Budapest 1992, p. 169-174

22 Recep Şahin, *Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul 1988, s. 33; Gerard Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s. 193.

Örneğın Ermeni kilisesini yeniden yapılandırın ve kilise hukukunun temellerini atan Otzunlu Hovhannes (718-729) alışmalarını bu dönemde gerçekleştirdi. Yine Sevan gölü civarında bulunan Magenots manastırı kilise ayınlarının düzen ve intizamının belirlenmesiyle ön plana çıkacaktır.²³

Dönemin ileri gelen din adamlarından Hovhannes Bizans'ın bitmek bilmeyen Kalkedon konsülü doktrinlerini uygulatma politikalarına yine Arap desteğıyle

Abbasiler dönemi sonu gelmeyen Ermeni isyanlarının neticesi, Arapların bölgeyi tamamen işgal etmesi, Kafkasya'da Arap nüfusun artırılması, daha da önemlisi Ermeni derebeylerin direnç ve nüfuzunun kırarak kadar baskıyla geçti. Belki de en önemlisi Abbasiler İslam'ı yayma politikası Ermenileri daha da zor duruma bıraktı. Gerçi bu konuda ciddi din değıştirme örnekleri olmasa da Ermeniler Emevi dönemini çok aradılar denilebilir.

reddetti. Hovhannes bu kararını 726 yılında Suriye Piskoposlarıyla ortaklaşa düzenlediğı Malazgirt Sinodunda açıkça ifade temekten çekinmedi. Başarılı ve roformist din adamı kimliğinin yanı sıra usta bir diplomat olarak da kendini kabul ettiren Hovhannes Ermeni kilisesinin yararına halife Ömer b. Abdülaziz'den bir takım imtiyazlar elde etmeyi girişiminde bulundu. Neticede Ermenilerin dini özgürlükleri biraz daha genişletilmesi, kilise ve ruhban sınıfının vergilerinin azaltılması, önceki yıllarda esir alınanların serbest bırakılması gibi önemli haklar elde ederek başarılarını sürdürdü. Bu anlaşmada Ermeni din adamının diplomatik başarısı olayı tek başına izah etmeyeceğini izaha gerek yoktur. Zira adaleti ve

hoşgörüsüyle iz bırakan halifenin kısa iktidarında sadece Ermenilere değıl, Müslüman ya da gayri müslim bütün tebaa en rahat günlerini yaşamıştır.²⁴

ABBASİ İDARESİNDE ERMENİLER

Abbasiler dönemi sonu gelmeyen Ermeni isyanlarının neticesi, Arapların bölgeyi tamamen işgal etmesi, Kafkasya'da Arap nüfusun artırılması, daha da önemlisi Ermeni derebeylerin direnç ve nüfuzunun kırarak kadar baskıyla geçti. Belki de en önemlisi Abbasiler İslam'ı yayma politikası Ermenileri daha da zor duruma bıraktı. Gerçi bu konuda ciddi din değıştirme örnekleri olmasa da Ermeniler Emevi dönemini çok aradılar denilebilir.²⁵

23 Karekin I, "Ecumenical Trends in Armenians Church", *The Ecumenical Review*, Vol.51, Issue 1, January 1999, p. 339.

24 Aziz s. Atiya, *Doğru Hristiyanlığı Tarihi*, ev: Nurettin Hiçyılmaz, Doz yayınları, İstanbul 2005, s. 358; Gerard Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s. 197.

25 Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, Erevan 1965, N. Garsoian, Lizbon 1975, s. 52-55.

Abbasiler Emeviler kadar müsamahalı davranmamış olsa bile yine İslami kuralların yeni kilise yapmaya izin vermemesine rağmen IX. Yüzyılda Aşot Bagratunin kızı Taron bölgesinde kilise, Sunikte kırk kilise, Ararat’da küçük çok sayıda kilise inşa edildi. Aynı şekilde Bizans kilisesiyle birleşme girişimleri Abbasiler döneminde de ciddiye alınmadı.²⁶

Arapların siyasi hoşgörüsü altında dini ve milli değerlerini koruyan ve geliştiren Ermeniler, söz konusu politika sayesinde uluslararası siyasi ve dini tartışmalardan da en az zararla sıyrılmayı başardılar. Abbasiler döneminde Bizans’ı ve doğu Hristiyanlık dünyasını bir hayli uğraştıran iki olay İkonaklazma ve Pavlikalık meselesiydi. Yıkıcı tesirini Abbasiler devrinde göstermekle birlikte, ortaya çıkışı Kafkasya’ya dayandırılan, ancak ziyadesiyle Bizans’ın doğu sınırlarında dini ve siyasi ciddi tehlikelere yol açan Maniheist kökenli Pavlikanlar²⁷ Kafkas Ermenileri için fazla sorun yaratmadılar. Tarihçiler bunu Araplar sayesinde sağlanan dini bütünlüğe ve siyasi egemenliğe bağlamaktadırlar.²⁸ Yine Bizans ve doğu Hristiyan dünyasında kanlı tartışmalara sebep olan İkonaklazma hareketi doğu Ermenilerini fazla etkilemedi,. Zira Ermenilerin gerek Arapları arkalarında hissetmeleri gerekse iyice yapılandırılmış kilise teşkilatlarıyla Bizans otoritelerini pek dikkate almamaları söz konusu tehlikeden en az zararla kurtulmalarını sağladı.²⁹

Emevi ve Abbasi döneminde yazılan Ermeni tarihleri de Ermenilerin milli benliklerinin oluşmasında mühim katkılar sağladı. Gerçi bu eserler Arapları öven değil bilakis onlara karşı verilen mücadeleyi destansı bir üslupla anlatmaktadır. Gevont’un “ Ermenistan’da Arapların Savaşları ve Fetihleri Tarihi” VII. Yüzyıldaki direnişi ve Ardızıruni prenslerinin öldürülmesini duygusal ifadelerle anlatır. Ayrıca V. Yüzyılın Ermeni tarihçisi Moses Khorenatsi³⁰ yeni bir ulus yaratmak girişiminde bulunarak Ermenilerin Sasanilerle olan savaşlarını abartılı bir şekilde kaleme almış hem onların sarsılan onurlarını kurtarıp hem de milli bir şuur oluşturmaya çalışmıştı. Yine Movses Khorenatsi’nin eseri Ermenilerin soyunu Nuh’a dayandırarak, ermeni

26 J. Laurent, *L’Armenie entre Byzance et l’Islam*, Paris 1919, s. 45-50.

27 Mehmet Çog, “İslâm-Bizans İlişkileri Bağlamında Pavlikanlar Üzerine Bir Değerlendirme”, *FÜİFD*, 13/2, Elazığ 2008, s.73-87; N. Garsoian, “The Paulician Heresy”, *Middle East Studies*, Paris, April 1967, s. 150-167.

28. Malachia Ormanian, *The Church of Armenia*, Trans:Marcar Geregory, A.R. Mowbray and Co Limited, Londra 1955, s. 38;Leon Arpee, *History of Armenian Christianity from the Beginning to Our Own Time*, Princeton University Press at Princeton, New Jersey1946, s. 101.

29 Gerard Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s. 197; Malachia Ormanian, *The Church of Armenia*, s. 35.

30 Moses Khorenatsi, *History of the Armenians*, Trans: Robert Thomson, Harvard 1980; Ayrıca Bkz.David Muskhelishvili, “Ortaçağda Gürcistan-Ermenistan Siyasi İlişkileri”, *Ermeni Gürcü Tarihine Dair Bazı Sorunlar*, Ed. David Muskhelishvili, Gürcistan Bilimler Akademisi, Tiflis 2009, s. 130-140. (Давид Мухелишвили, Некоторые вопросы истории Грузии и армянской историографии, Тбилиси 2009.)

milli ve dini kimliğinin temellerini attı diyebiliriz. Ancak Moses'le başlayan bu tarih yazımı özellikle Arap egemenliği yıllarında işlenerek geliştirildi ve sadece milli sınırlarla kalmayarak, komşu halkları asırlarca rahatsız edecek büyük Ermenistan ideolojisine dönüşmüştür.³¹

Sonuç

Yaklaşık üç asır süren Müslüman Arapların Güney Kafkasya egemenliği ortaçağ ve güncel Ermeni kaynaklarında nerdeyse baskı ve zulmün hakim olduğu bir devir olarak yorumlanmaktadır. Ancak son yıllarda yapılan gerek batılı gerek yerli tarafsız araştırmacılar, yaşanan sıkıntılara rağmen söz konusu dönemin Ermeniler için kazançlı bir dönem olduğu görüşünü savunmaktadırlar. Emeviler merkeze sadakatleri devam ettikçe ve vergilerini düzenli ödediği müddetçe gayri Müslim tebaanın özel yaşamlarına müdahale etmemişlerdi. Hatta aynı müsamahayı Müslüman halkın bulamadığını söylemek bile abartılı olmaz kanaatindeyiz. Zira Emeviler Arap milliyetçisi oldukları için, çoğu zaman İslam adına Araplaştırma politikası uygulamışlardır. Hristiyan halkın İslamlaşmasından pek umut beklemedikleri için onların vergileri ve Bizans karşıtı olmaları Emeviler için yeterliydi. Bundan dolayıdır ki Arap idaresinde Ermeniler Bizans korkusu olmadan dini ve milli sahada hatırı sayılır eserler ortaya koydular. Kimi batılı araştırmacılar bunları Ermenilerin sanatsal yeteneğine bağlamaktadır. Bu doğrudur, ancak aynı çalışmaları Bizans döneminde gerçekleştirme imkanı bulamamaları, ancak İslam'ın hoşgörüsü ve Emevi politikaları ile açıklanabilir. Nitekim aynı uygulamaların daha ilerisi Selçuklu ve Osmanlı idaresinde de yaşanmış, Ermeniler iktisadi ve kültürel bağlamda rahat bir hayat sürdürmüşlerdir.

31 Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s. 201.

KAYNAKÇA

Arpee, Leon, *History of Armenian Christianity from the Beginning to Our Own Time*, Princeton University Press at Princeton, New Jersey 1946.

Aslan, Kevork, *Ermeni Tarihi Hakkında Tarihi İnceleme*, Paris 1909.

Ananias of Şiraks , *The Geography of Ananias of Şiraks* ,The Long and Short Recensions, Introduction, Translation and Commentary, By: Robert H. Hevsen, Wiesbaden –Reicherd 1992.

Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara 2001.

Atiya, Aziz S., *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, çev: Nurettin Hiçyılmaz, Doz yayınları, İstanbul, 2005.

Avcı, Casim, *İslâm- Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s.70; Şahin Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans, Mücadelesi*, İstanbul 1990.

Belazuri, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. M. Fayda, Ankara 1987.

Brook, Kevin Alan, “Hazar-Bizans İlişkileri” *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt II, Ankara 2002.

Brosset, M.F., *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, ter: Erdoğan Merçil, Ankara 2003.

Bünyatov, Ziya, *Azerbaycan (VII. IX. Asırlar)*, Bakü 2004.

Çog, Mehmet, İslâm-Bizans İlişkileri Bağlamında Pavlikanlar Üzerine Bir Değerlendirme”, *FÜİFD*, 13/2, Elazığ 2008.

Çöhçe, Salim, “Ermenistan’ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, TTK, Ankara 2014.

Dedeyan, Gerard, *Ermeni Halkının Tarihi*, çev: Şule Çiltaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2015

Hodgson, Marshall, *İslâm'ın Serüveni*, I, çev: Metin Karabaşoğlu, İstanbul 1993.

Garsoian, N. Garsoian, “The Paulician Heresiy’, Middle East Studies, Paris, April 1967.

Grousset, Rene, *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, çev: Sosi Dolanoğlu, İstanbul,2005.

Honigman, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev; Fikret Işıltan, İstanbul 1970.

İbnü’l-Esir, *El Kâmil Fi’t-Târih*, Beyrut 1993.

İpek, Ali, “İlk İslâmi Dönem Müslüman-Ermeni İlişkileri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 135, Aralık 2001.

Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, çev: Ziya Bünyatov, Haz: Yusuf Gedikli, Selenge Yayımları, İstanbul 2006.

Karekin I, “Ecumenical Trends in Armenians Church”, *The Ecumenical Review*, Vol.51, Issue 1, January 1999.

Kaşgarlı, M. Aktok, “Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kritiği”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu*, Erzurum 1984, s. 323-330.

Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid b. Muaviye*, İstanbul 2001.

Laurent, J. *L’Armenie entre Byzance et I’islam*, Paris 1919.

Moses Khorenats’i, *History of the Armenians*, Trans: Robert Thomson, Harvard 1980;

Muskhelishvili, David, “Ortaçağda Gürcistan-Ermenistan Siyasi İlişkileri”, *Ermeni Gürcü Tarihi ne Dair Bazı Sorunlar*, Ed. David Muskhelishvili, Gürcistan Bilimler Akademisi, Tiflis 2009, s. 130- 140. (Давид Мухелишвили, Некоторые вопросы истории Грузии и армянской историографии, Тбилиси 2009)

Ormanian, Malachia, *The Church of Armenia*, Trans:Marcar Geregory, A.R. Mowbray and Co Limited, Londra 1955.

Önkal, Ahmet, “Abdurrahman b. Rebia Bahili”, *DİA*, İstanbul 1991.

Sebeos, *Sebeos’ History*, Trans: Robert Bedrosyan, New York 1985.

- Taberi, *Târih el-Rüsûl ve 'l-Mülûk*, IV, Beyrut 1987.
- Taumanoff, Cyrill, “Armenia and Georgia”, *The Cambridge Medieval History*, IV, (The Byzantine Empire Part I), Cambridge 1966.
- Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, Erevan 1965, N. Garsoian, Lizbon 1975.
- Tezcan, Mehmet, *Klasik ve Ortaçağ Döneminde Karadeniz ve Kafkasya*, Serander Yayınları, Trabzon 2012.
- Thomson, R. W., “Armenia in Fifth and Sixth Century”, *CAH*, Vol. XIV, Cambridge Universty Press, 2007.
- Üçok, Bahriye, “Emevi Döneminde Abdülmelik Dönemine Bir Bakış”, *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1968.
- Yüksel, Turan, *İhtirastan İktidara Kerbela*, Konya 2000.